

УДК 81-112

Світлана Єрмоленко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**ПАРАДИГМА УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ В НАУКОВОМУ СВІТОГЛЯДІ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**

У статті йдеться про ставлення М. Грушевського — історика, соціолога, психолога, державника — до мовного питання в Україні. Узагальнено теоретичні висновки вченого-історика про українську мову, яка з давніх історичних часів вирізняє українців з-поміж інших слов'янських народів; розглянуто погляди Грушевського — політичного, громадського діяча, на українську мову як чинник консолідації нації, пов'язаний із соціальним і психологічним станом українського суспільства на початку ХХ ст., з непростими процесами державотворення; наголошено на тому, що вчений і політик здійснював всебічний аналіз мовної ситуації в Україні, накреслював план розвитку освіти, науки, культури українською мовою, яка формує національну свідомість громадян України. Особливу увагу звернено на оцінку ролі літературної мови, яку Грушевський називав культурною мовою, у розвитку національного життя українців.

У наукових і науково-популярних працях М. Грушевський висловлював думки про шляхи розв'язання мовного питання в Україні, враховуючи визвольні змагання українського народу, прагнення побудувати нову Україну й бачення її майбутнього серед європейських держав.

Ключові слова: *Грушевський, українська мова, історія народу, етнонім "українці", мова і освіта, мова і наука, повнота національної культури, мовна політика, літературна (культурна) мова, дискусії про правопис.*

Держава не твориться в будучині,
Держава будується нині

Олег ОЛЬЖИЧ

Історія і сучасність — два невіддільні поняття в науковому світогляді Великого українця — Михайла Грушевського. Занурюючись у глибини історії, обґрунтовуючи давність, окремішність українського народу і його мови, вчений

© С.Я. ЄРМОЛЕНКО, 2016

значну увагу приділяв аналізу мовної ситуації в Україні на початку ХХ ст., формуванню спільної для всіх українців, що жили в різних державах, літературної, культурної, за його слововживанням, мови, оцінював тогочасний стан національно-мовної свідомості й роль інтелігенції у формуванні такої свідомості, накреслював шляхи розвитку мови, освіти, науки, культури у вільній Україні. Слова *мова, освіта, наука, культура* як цілісна синтагма, як наскрізна формула мовомислення автора проходять через усі науково-публіцистичні тексти М. Грушевського.

Актуальні питання національно-культурного самовизначення українців у часи піднесення революційного руху в Росії історик порушував у численних газетних статтях, науково-популярних брошурах. Це були думки не лише історика, а й соціолога, психолога, громадського і політичного діяча, який, пишучи про українську мову, бачив мовне питання в контексті всіх українських справ. Тому й надруковані в газеті «Рада» статті «*Про мову*» він об'єднав у брошурі, що мала ширшу назву «*Про українську мову й українську справу*» (1907). Адже питання української мови виходило за межі освітньо-культурних або книговидавничих проблем, за межі конкретних мовних дискусій про шляхи розвитку української літературної мови, і водночас охоплювало такі світоглядні проблеми, як рівень національної свідомості українців, роль мови в державотворчому процесі, мовна політика, як бачив її М. Грушевський в прогнозованому демократичному суспільстві.

Для історика, який досліджував виникнення державних утворень, існування окремих слов'янських народностей та їхніх мов, очевидною була штучність, надуманість лінгвістичної теорії, яка мала довести, що українська мова — це не самостійна слов'янська мова, а наріччя великоруської, тобто вона не може претендувати на роль культурної, літературної мови. Великодержавники «представляли українську народність тільки провінціалізмом народності польської чи великоруської й хотіли бачити в ній тільки просту етнографічну масу, яка має служити будівельним матеріалом для нації польської чи великоруської» [1 І: 4]. М. Грушевський фіксував у таких твердженнях чисто політичні мотиви, що в суперечках про «язык» і «наречие» прикривалися, за словами історика, «лінгвістичним науковим плащиком». А втім, на думку вченого, «культурне значення певної мови залежить не від лінгвістичних дефініцій, а від впливів історичних обставин і від життєвих, культурних сил самого народу» [Там само: 5]. Він часто оперує в своїх аналітично-публіцистичних статтях поняттями *національного усвідомлення, національної енергії*, пов'язуючи їх із боротьбою за освіту рідною українською мовою.

Розуміючи внутрішні й зовнішні закони мовного розвитку, М. Грушевський характеризує українську мову як певну цілісну систему, що складається з говорів, причому граничні говори української мови близькі до сусідніх слов'янських мов — словацької, білоруської, великоруської, польської, але в тих діалектах, що становлять головну й характеристичну масу української мови, вона відрізняється від близьких мов низкою фонетичних, морфологічних і синтаксичних ознак [Там само: 6].

Історик розглядає питання походження української мови в контексті походження інших слов'янських мов. Він був прихильником антської теорії походження Русі-України. Назви *малоруський*, *південно-руський*, *руський*, *русинський* щодо українського народу пояснював історичними змінами, які довелося пережити українцям. Царський режим використовував етноніми *русини*, *малороси* для утвердження в масовій свідомості думки про те, що українці мають мову, спільну з великоросами, білорусами. Спираючись на історичні джерела, М. Грушевський пише: «Так, ми — стара Київська Русь, але разом з тим український народ, особний народ, з своєю особною мовою, історією, письменством і культурою» [2: 65]. В історії українського народу М. Грушевський вирізняє добу відродження XVI ст., козаччину, великі народні повстання XVII ст., добу українського народовладдя, козацького демократизму. Суспільні рухи в кожний історичний період виявляли рівень самопізнання, самоусвідомлення народу, що позначалося на здобутках української культури, писемності. Вчений пояснює історичну зміну етнонімів, наприклад: «...назва *українці* — це національне ім'я. Воно витиснуло стару назву — «русинів», що держалася ще в Галичині, і «малоросів», що між деякими трималася на Україні російській» [Там само: 65]. Зв'язок між назвою, самоназвою народу і назвою його мови — прямий: після визвольної війни Богдана Хмельницького не тільки Переяславська чи козацька земля називалася Україною. Пор.: «Під Україною стали розуміти не тільки козацькі сторони, а весь український народ» [Там само: 64]. Таке значення назви *Україна* і відповідно назви *українська мова* «ствердило нове українське письменство, що почало розвиватися після Котляревського». Творчість Шевченка актуалізувала процес наповнення назв *українці* і *малороси* різним оцінно-політичним змістом. Історик пише про розрізнення цих назв у свідомості українців: «Малоросами називали всяких людей українського роду з України — і таких, що їм байдуже було і до України і до українського життя. А українцями названо людей таких, що добро українського народу ставили метою свого життя і про нього хотіли дбати» [Там само: 64]. Про те, що сама назва народу ставала об'єктом політичної боротьби, свідчить і такий висновок М. Грушевського: «Але з війною [йдеться про Першу світову війну — Ред.], як старий царський уряд задумав викоринити і знищити українство до решти, стала цензура знову не дозволяти українського імені... Теперішнє, свідоме громадянство не хоче знати іншого імені, як тільки *Україна, українці*» [Там само: 65].

Показово, що М. Грушевський послуговався послідовно прикметником *український* і щодо мови, і щодо народу. Означення *малоруський* вживає автор лише у випадках цитування документів, зокрема в документі Імператорської академії наук, в якому йдеться про скасування заборон українського слова. «Баламутством» називає історик твердження про єдину руську (він використовує так само назви *великоруська, російська*) мову, говіркою якої є нібито українська мова. У публіцистичних статтях початку XX ст. Михайло Грушевський, відстоюючи право українців на освіту

рідною мовою, розтлумачував відмінний від російської мови зміст українських слів, зворотів і тим самим заперечував насаджувану думку про спільну, загальнозрозумілу для росіян і українців мову. Він розкривав політичний підтекст усіх «теорій» про українську мову, як її розуміли в російській імперії: з одного боку, твердилося, що ніякої української мови немає, що це скалічена російська мова, а з другого — постійно заборонялася писемність цією мовою, переслідувалися «инородческие общества», серед них українські, тобто уряд тим самим визнавав, що українці — «инородцы», інший народ. Саме щодо українців російські видання використовували слова зі зневажливим оцінним змістом — *зрадники, сепаратисти, мазепинці*. М. Грушевський подає в оригіналі уривки з указу 1876 р.: «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может». Вкраплення російською мовою засвідчують не лише практику відтворення документальності тексту, а й підкреслюють іронічне сприймання офіційних документів, у яких, з одного боку, підкреслено, що жодної різниці в народностях і мовах немає, а з другого — названо українців інородцями: «Отака новина! То кажу все лаяли та карали на те, щоб не одріжнялися од руського народу, а тепер самі одріжнили» [3: 44].

Через розгалужену систему бюрократично-державних установ, через відповідно скеровану офіційну науку імперія домагалася утвердження «единомыслия» і функціонування «общерусского языка». Ця мовна політика проводилася як у створенні єдиної школи із «общерусским языком», так і в поширенні теорій, що заперечували давність і самотність української мови. Саме школа, на думку М. Грушевського, формувала в масовій свідомості українців сприймання української мови як мужичої, а російської — як панської. Сільську дитину вчили в школі «панської», а не «мужичої», простої мови. Прищеплювали їй погляди, «що се дві відміни, два ступені тої ж самої мови: одна панська, друга мужича, одна, «образована», для книжки, для газети, для поважної розмови, друга — хатня та господарська, до розмови про гній і хлів» [2: 31].

У ставленні до мови історик бачив факт закріпачення українського народу. Тому наповнював новим соціальним і психологічним змістом Шевченкове гасло «Учіться, брати мої», ставлячи завдання на ділі бути «українцями, а не тоже малоросами». Питання національної свідомості, або, за висловом автора, *національне усвідомлення*, дуже боліло Грушевському. Він пише 1906 р. про брак культурної роботи українців, яку розглядає як роботу політичну. Коли впали заборони української книжки, небагато знайшлося працівників на українській культурній ниві. Частина української інтелігенції працювала на російській ниві, інші «щирі українці», «патріоти», «правдиві українці» (пор. також іронічну характеристику «вповні платонічний українець»), як їх називає М. Грушевський, воліли бути подалі від політики, не переймалися ні поширенням української книжки, ні питаннями освіти народу. Про таких «патріотів на українській печі» образно, емоційно висловлюється вчений, даючи оцінку психології суспільства, стану його національної свідомості.

Як соціолог і психолог М. Грушевський тлумачить поняття «рідна (матерна) мова», до якого звертається і у зв'язку з виборюванням права українців навчатися рідною мовою в національно-культурній автономії Російської федерації, і згодом у зв'язку з його політичною платформою — побудовою України як самостійної держави й закономірним функціонуванням у ній повнокровної національної культури. Міркування М. Грушевського про значення освіти рідною мовою й духовного розвитку людини перегукуються з думками О. Потебні, І. Франка. Якщо питання генези, історії розвитку літературної мови М. Грушевський висвітлював в історичних, суспільно-політичних працях, то проблеми функціонування української мови, використання її в школі, освіті були предметом уваги вченого в його публіцистичних творах, у яких він відгукувався на злободенні питання культурного життя українців. Зокрема, у газеті «Село» в 1909 і 1910 роках М. Грушевський друкував статті про потребу навчання дітей рідною українською мовою. Статті було об'єднано в окрему брошуру «Про українську мову і українську школу» (1912, 1913). У ній сконцентровано думки автора про мову в школі, розглянуто законопроект про навчання українською мовою, слухання в Думі питання про українські школи, зв'язок освіти рідною мовою зі станом культури; становище народних шкіл у Галичині, відстоювання права українців на університетську освіту.

Опанування культурних здобутків людства історик узалежнює від неперервної освіти — від початкової школи до університетської науки. Він, зокрема, пояснює «рецидив неписьменності» українського населення браком неперервної освіти рідною мовою. Історичний факт про рівень письменності українців наводить М. Грушевський у згаданій брошурі: «два з половиною століття тому в Україні було більше освічених людей, ніж у Московщині, саме тому з України ціле століття надходили на Московщину люди, що там заводили школи, бібліотеки, вчили, писали і друкували» [2: 23].

Характеризуючи наслідки народної темноти, злиднів, М. Грушевський дає емоційну оцінку такого становища: «Тепер український народ задні пасе. Письменних на Україні, так гуртом узявши, буде чи не вдвічі менше, як у московських сторонах» [Там само: 24]. Вчений порівнював становище шкільної освіти в Галичині, де почалася завзята боротьба між українцями й поляками за збільшення кількості шкіл, за допущення української мови в університети. Автор констатує, що за австрійськими законами кожний народ має змогу здобувати освіту рідною мовою. Як соціолог він не міг не реагувати на поширювані думки, що «селянство українське не хоче української книжки і газети», що «українські селяни не приймають нинішніх українських книжок і хочуть спекатися своєї української мови та набратися панської» [Там само: 30-31]. Питання незрозумілої для селян української мови автор розглядав у контексті «баламутств правописних та язикових», які вигідні для тих, хто не хоче української освіти. Він робить слушний висновок, що лише українська школа може дати знання спільної для всіх українців мови, призвичаїти їх

до української книжки. Значення освіти рідною мовою М. Грушевський бачить у тому, щоб легше було дітям засвоювати всі інші науки. Негативно оцінює автор таке соціальне явище, як калічення обох мов, мішанину української з російською. Вважаючи рідну мову основою всього національного життя, він особливо наголошував на значенні народної і вищої школи: «Поки мова не здобуде місця в вищій школі, поки вона не служить органом викладання в університетських та інших учбових закладах, поки вона не стала знаряддям наукової праці у викладанні і літературі, доти суспільство, народність, що розмовляє цією мовою, почуватиме себе на становищі «нижчої», культурно неповноцінної нації [3: 174].

Публіцистично, полемічно висловлюється М. Грушевський про умови навчання рідної мови. Бажаної всеохопної атмосфери рідної мови, як зазначає автор, для сучасного українця немає. Надзвичайно переконливе його описове визначення рідної мови, «коли людину оточує атмосфера її рідної мови, коли вона уживає її в житті, в школі, на ній невтомно читає, пише, нею думає й говорить» [2: 29]. А тим часом «для дуже значної частини нашого покоління з інтелігентних верств російської України українська мова не була вже «матерною» мовою, як залюбки зуть рідну мову: від батька-матері вона їй не чула» [Там само: 30]. Тому інтелігентська дитина має незначний запас українських слів і не має «почуття» мови.

Історик пише про давню біду українців — соціальне розшарування суспільства, що супроводжується його мовно-культурним розшаруванням. Показовий екскурс М. Грушевського в історію козацької Гетьманщини, коли «роздвоєння народу і старшини підрізало українську свободу, дало московському уряду змогу приборкати українську державність, а далі взагалі закувати в тяжкі кайдани все українське життя» [Там само: 81]. Приклад такого соціального і мовно-культурного розшарування української нації унаочнює вчений історією суспільства ХІХ ст., в якому українці почувалися уярмленими, позбавленими повнокровної національної культури. З погляду соціології, психології він характеризує обставини життя, коли «школа, самоосвіта, зносини, вся культурна нинішня обстановка — тільки далі відзвичають від української мови. Привчають уживати до всяких культурних потреб своєї мови чужої, думати на ній і, так сказати, — з становища чужонародної психології оцінювати форми чи слова українські» [Там само: 30]. Запровадження такої практики і в мовній освіті, і в життєвих ситуаціях, коли українська мова не культивується, а змішуються дві мови, призводить до «справжнього жаргону» [Там само: 31].

Одне з центральних понять публіцистичних праць М. Грушевського, безпосередньо пов'язаних з українською мовою, — це повнота національної культури. Неодмінна умова функціонування цілісної, повнокровної національної культури — розвинена літературна мова, яку М. Грушевський називав культурною. Вчений постійно наголошує, що культурна, тобто літературна мова, розвиватиметься тільки тоді, коли українці використовуватимуть її в науці, культурі, в політиці. Як історик М. Грушевський бачив єдино можливий шлях розвитку української нації та україн-

ської культури: «У наші часи нема вже старих універсальних культурних мов, кожна народність розвиває рідну мову для задоволення своїх культурних потреб, і на своїй мові хоче мати весь культурний запас, потрібний для життя й розвою своєї суспільності, — ся культура мови стає питанням життя і смерті, «бути чи не бути» національного існування. Від рішення сеї задачі залежить, чи перейде даний народ до культурних націй, чи залишиться на становищі народностей нижчих, які власними культурними засобами можуть задовольнити тільки нижчі культурні потреби своєї суспільності, а для задоволення вищих мусять звертатися до культури чужої, до чужої мови, до чужих інституцій» [3: 478].

Складний шлях формування спільної для всіх українців літературної мови М. Грушевський пояснював політичними умовами, поділом українських етнічних земель між різними державами, а також соціальним становищем українців. Історичне мислення спонукало вченого простежувати зв'язок між старою писемно-книжною традицією і літературною мовою, яка витворилася в новітні часи з орієнтацією на живу народну мову. Погляд історика на феномен літературної мови особливо цінний, оскільки він поєднав і думки соціолога-історика культури, і психологічні передумови становлення й культивування літературної мови, її нерозривного зв'язку з національною свідомістю народу. Теоретичне й практичне осмислення мовних проблем вело дослідника до вивчення онтологічної сутності мови, усвідомлення її національної специфіки. Він бачив перспективи розвитку науки рідною мовою. Його думки перегукувалися з висловлюваннями П. Куліша про специфіку наукового стилю в кожній національній мові: «Справа в особливостях внутрішньої природи, які на кожному кроці дають себе знати в способі висловлювання думок, почуттів, порухів душі» [4 II: 473].

Усвідомлення специфіки української мови має піднятися вище етнографічного рівня, тобто завдання українців — творити українською мовою науку, використовувати літературну мову в діловому спілкуванні. Пор. висловлювання М. Грушевського про культурну мову: «Першим же й невідмінним засобом і знаряддям національного життя являється культурна мова, здатна служити органом культурного життя в усіх сферах і проявах його. Без такої культурної мови, придатної не тільки «для домашнього употреблення», для етнографічних оповідань чи легеньких популяризацій, але здатної на орган чи науки, чи публіцистики, чи ділового ужитку, — не можемо ми й на крок вперед поступити.

І не можна сказати, щоб у нас такої мови не було зовсім. Протягом останніх 50 літ вона вироблялася невтомно, приладжуючися чи то до потреб наукового мислення, чи до малювання інтелігентного життя, чи підбираючи слова до шкільної або юридичної термінології» [2: 22-23].

Через заборони в Росії робота над розвитком української культури і літературної мови велася більше на ґрунті галицькій, а не в російській Україні. А втім, називати цю культурну мову «галицькою», на думку Грушевського, не можна, оскільки велику участь у творенні цієї мови брали

Куліш, Драгоманов, Кониський, Нечуй-Левицький, Комар-Уманець, і їхній вплив на вироблення культурної мови був більший, ніж вплив галицьких письменників, їхніх сучасників. Тому й мова галицьких письменників змінювалася в процесі міжлітературного контактування. Історик порівнює її з книжною галицькою мовою 1850-х років, а також з галицькими народними діалектами і доходить висновку, що мова письменників Галичини наблизилася до «того наддніпрянського говору, який послужив основою української літературної мови» [Там само: 23].

М. Грушевський постійно наголошував, що творять літературну мову освічені люди і з Галичини, Буковини, і з Росії. Це культурне надбання всього українського народу, тому «ігнорувати цю культурну мову, вироблену такою важкою працею кількох поколінь, відкинути, спуститися на дно і пробувати незалежно від тої «галицької» мови творити нову культурну мову з народних говорів наддніпрянських чи лівобережних, як деякі хочуть тепер, — це був би вчинок страшенно шкідливий, хибний, небезпечний для всього нашого національного поступу» [Там само: 24].

Суперечка, виникнувши навколо питання про зрозумілість україномовної преси, зачепила теоретичні проблеми становлення й розвитку писемної літературної мови.

Тему про свідоме опрацювання літературної мови, відмінної від конкретного діалекту, певної говіркової системи, активно обговорювали І. Франко, Б. Грінченко, М. Пачовський, І. Верхратський, І. Стешенко, М. Пилипович (М. Левицький), Є. Чикаленко. У публікаціях «Сьогочасна мова на Україні» та «Криве дзеркало української мови» І. Нечуй-Левицький виступив проти «огаличанення» української мови і головним винуватцем цього процесу назвав М. Грушевського [5].

Формування стандартів цієї мови було досить нелегким завданням, оскільки творці літературної мови жили в різних державах, в різних діалектних стихіях, зазнавали впливу літературних мов сусідніх народів. Неабиякий вплив мали й романтично-етнографічні тенденції у творенні наукової термінології. З одного боку, А. Кримський писав про специфіку наукової мови — «трохи штучної, та зате точної і вигідної, а з другого — висловлював думку: «А краще було б, щоб і в науці писати так, як говорить народ» [6: 43].

Дбаючи про розвиток нової літературної мови, М. Грушевський критикує «галицьких старовірів» за схоластичні суперечки про те, що треба зберігати зі старої книжної мови, що черпати з народних говорів. Вчений вважає 50–60-ті роки в Галичині найтемнішими часами, коли в школах було запроваджено фонетичний правопис. В російській Україні найтемнішими часами називає М. Грушевський 70–80-ті роки XIX ст., тобто часи після указу 1876 р., коли суперечки про мову й правопис провокували люди, неприхильні до українства. Дотримуючись думки про закономірний історичний розвиток літературної мови, історик вважав безплідними, шкідливими дискусії про «ковані слова», заклики орієнтуватися тільки на «мову Котляревського, Квітки, Шевченка». Він не схва-

лював пристрасних суперечок про характер літературної мови в час, коли була нагальна потреба творити науку, культуру українською мовою. Люди, зацікавлені народним українським рухом, працюючи на полі просвітньої й культурної роботи, оминають такі мовні суперечки, бо, як наголошує М. Грушевський, пізніші покоління відберуть кукіль від зерна у літературній мові. Для нього, як громадського і культурного діяча, важлива була праця українців, щоб мовою, «яка виробилася і виробляється далі, дати якнайбільше реального знання, освітнього, культурного й політичного матеріалу своєму громадянству, своєму народові» [2: 19-20].

Робота над удосконаленням літературної мови, на думку М. Грушевського, — це процес постійний, копіткий, і вчений бачив діалог про розвиток літературної мови, в якому не було б нападок, суперечок, глузувань, а натомість мав бути спокійний обмін думками про відповідність того чи того вислову, про пошуки оптимального варіанта для висловлення конкретної думки. Говорячи про «проблему всеукраїнської культурної мови», вироблення української наукової мови, здатної для наукового мислення, вчений заперечує «провінціальний патріотизм», наголошує на «слабкості національної енергії, національного почуття», коли хочуть, «щоб газета писалася мовою його села», «а все українське письменство не виходило за межі словника його повіту». Саме орієнтація на такий обмежений словник, коли «культурну мову було замкнено в границі словарця сільського обходу» [Там само: 25-32], спричинювала дискусії про незрозумілість літературної мови.

За короткий час (п'ятдесят років, про які писав історик), коли вироблялася літературна мова, вона не досягла бажаної кристалізації. В ній багато доводиться чистити, шліфувати, полірувати. Багато в ній такого, як вважає автор, що було вжите на швидку руку й чекає, щоб замінили його висловом чи зворотом ліпшим, більше відповідним духові української мови. Особливо багато такого в складні, в синтаксисі. Учений відзначав специфіку лексичного складу української мови, в якій відбувається синтез власних елементів і запозичених, звертав увагу на процес «висортування» мови, коли з великої кількості синонімів, багатства форм і паралельних висловів добирається найдоцільніший.

Від принципу крайнього етнографізму, який, за словами М. Грушевського, був єдино правильним у середині XIX ст., в інший час — кінець XIX — початок XX ст., треба було відмовитися. Врешті, практика наукових видань, упроваджувана М. Грушевським у Львові і Києві, робота наукового товариства, заснованого 1908 р. з ініціативи М. Грушевського у Києві, доводила, що мовне питання найтісніше пов'язане з питанням освіти рідною мовою, з проблемою розвитку наукового стилю української літературної мови. Через науку, яка має міжнародний характер, національна мова формує систему термінологічних понять, що можуть бути сприйняті, зрозумілі й розвинуті на ґрунті рідної мови. Практичний внесок М. Грушевського в розвиток наукового стилю української літературної мови насамперед виявився у створенні фундаментальної праці

«Історія України-Руси». Крім того, він читав курс історії українською мовою, започаткувавши його у Львівському університеті. В автобіографії (1906 р.) історик згадував про з'їзд археологів 1899 р. в Києві, коли він гостро поставив питання про допущення рефератів українською мовою, з якими мали виступити на з'їзді галицькі вчені: «треба було задокументувати, що за сими претензіями на признание наукової української мови стоїть і дійсна наукова робота» [Там само: 207].

Загальну характеристику наукового стилю вченого дала Т.І. Панько [7], відзначивши, що мовна практика М. Грушевського зазнала впливу тогочасної наукової мови в Галичині, проте вчений був свідомий того, що наукова мова, як і загалом літературний стандарт, з часом змінюватиметься.

Історичні шляхи формування української мови, утвердження її літературного стандарту для нації, яка не мала державності, входження національної мови в культурний контекст Європи були складними. Однак широке обговорення практичних питань рідномовної освіти, усвідомлення специфіки єдиної літературної мови поруч із функціонуванням різних народних говорів було підставою оптимістичних висновків М. Грушевського про можливість інтелектуалізації української літературної мови, про її стильове розгалуження, про поєднання народних і книжно-писемних джерел у збагаченні словника національної мови. Освіта й наукова діяльність мають забезпечити утвердження, авторитет, соціальну престижність української літературної мови.

Літературної мови як першого засобу для вищих культурних завдань, для поступу в національній культурі треба навчатися, а школа, за умов бездержавності України, цього не робила. До теми шкільної освіти М. Грушевський звертається постійно, вважаючи шкільне навчання основою для засвоєння літературної мови. Дитина має навчатися культурної мови з читанки, дитячого журналу, а інтелігенція має володіти великим запасом культурних слів і зворотів. Пор.: «Культурна надбудова над народною нашою мовою... дуже невелика, коли порівняти її чи з масою неологізмів і чужих слів і зворотів в інших культурних мовах, чи з народними елементами нашої мови» [2: 25].

Найпристрасніше висловлювався автор про вироблення «одностайного правопису» української літературної мови, пор.: «Не маємо українського міністерства просвіти чи якоїсь іншої інституції, яка могла б вирішити й завести по всіх школах, урядах, в публічному і всякім іншому уживанні норми одностайного українського правопису, граматики, стилістики на всім просторі українських земель в Галичині й на Кавказі, в Угорській Русі і в Правобічній Україні, в колоніях Америки й Сибіру чи Туркестану» [Там само: 36]. Саме такий стан не дозволяє, на думку вченого, експериментувати з українським правописом, пропонувати різні «паралельні дороги»: «Великим нерозумом було б додавати ще нові труднощі. От чому велику шкоду роблять всякі суперечки, які вчинюються за різні формальні дрібниці, і велику нетактовність показують ті, що такі дрібниці витягають і з малого велике роблять» [Там само: 31].

Минуло століття від часу висловлення думок про шляхи розвитку української літературної мови, про правописні проблеми. Але й сьогодні дуже актуальний погляд М. Грушевського на вироблення «одностайного правопису», «одностайного канону» для української мови, яка в сучасних умовах виконує важливу освітньо-культурну функцію — як мова навчання іноземців. У материковій Україні через систему загальної освіти, засоби масової інформації утвердився правописний канон, репрезентований насамперед науковим, офіційно-діловим, публіцистичним, художнім, релігійним стилями. Життя української літературної мови у функціонуванні різних стилів і використанні чинного правопису закономірно змінюється під впливом мовних інновацій. Вони спричинені активними міжкультурними контактами, зокрема впливом діаспорної мовної практики. Зіставляючи писемну українську мову, що побутує у різних державах, бачимо правописні розходження, відмінності в лексичній, граматичній нормі. На новому історичному зрізі констатуємо проблему вибору мовно-правописної норми. Але філологічні суперечки в материковій Україні не мають провокувати ситуації мовного хаосу. Мусимо пам'ятати, що дискусії про неузгоджений правопис, за висловом М. Грушевського, «точать українство»: «Скільки непорозумінь, розтічі, неохоти вони викликали й викликають далі! Як руйнують і без того слабкі сили нашої інтелігенції, як деморалізують публіку з народу та півінтелігенції! Просто се наше національне лихо!» [Там само: 19]. На думку вченого, тільки філологічні мотиви й аргументи не можуть бути критерієм розв'язання правописних питань. Адже літературну мову, її норму, зокрема й орфографічну, творить освічене українство, і тільки його мовна практика визначає тенденції творення літературної мови.

Парадигма української мови в науковому світогляді М. Грушевського доповнюється міркуваннями вченого про політичну платформу в мовному питанні, тобто про мовну політику в Україні. Конкретно-історичні умови, в яких доводилося діяти громадсько-політичному діячеві, зумовили пропагування ідеї федералізації Росії і здобуття Україною національно-культурної автономії. В таких умовах найважливіше питання, на думку М. Грушевського, стосувалося «культурного самоозначення» українців у Російській федерації. Слабкістю національної енергії, малою кількістю «свідомих своєї справи українців» (а їх до 1906 р. не було багато) пояснював історик факт відсутності українських шкіл, книгодрукування українською мовою. Спочатку українці ставили питання про «такі елементарні речі, як уживання своєї мови для своїх культурних потреб, допущення її до навчання в школі, до уживання в урядах і суді» [Там само: 96]. Мріючи про широку автономію України в федеративній Російській республіці, М. Грушевський наголошував, що в такій автономії мають бути забезпечені права меншим народностям України, всім, «хто хоче добра українській землі» [Там само: 75]. Він блискавично відгукувався на зміни в суспільстві, в політиці. Але при цьому завжди робив екскурси в історію, щоб показати закономірність поступу українського суспільства.

Історик бачив закономірність у тому, що кожний народ, і український також, складається з різних народів, які, живучи поміж українцями, приймали їхню мову, віру, звичаї. Об'єднує ці народи спільність національної свідомості. Про питання національної свідомості дуже часто пише М. Грушевський. Люди можуть бути різного походження, мати різну віру. Сама людина визначає свою належність до українського народу (сьогодні ми б сказали — «до громадян України»), «незалежно від того, хто якого роду, якої віри, а часом навіть — і якої хто мови» [Там само: 67]. Той новий лад, якого прагнули українці, має забезпечити всім народам, доля яких пов'язана з Україною, рівність. Разом з ідеєю поступу в освіті, науці вчений висловлював мрію про соціальну рівність і справедливість, щоб не був народ «темним, голодним, наймитом на своїй рідній землі», щоб не «пропадав без освіти й науки».

Аналіз політичної ситуації визначав і стратегічне бачення М. Грушевського, в якому погляд історика, соціолога, політика мотивував такі прогнози автора: «Для ближчого часу зовсім досить широкої української автономії в федеративній Російській республіці. А в будучині, сподіваємося, ся республіка ввійде в склад федерації Європейської, і в ній Україна стане одною з найбільш сильних, міцних і певних складових частин — одною з опор сеї Європейської федерації» [Там само: 92]. А втім далекосяжні прогнози не узгоджувалися із сучасністю.

Перша світова війна, революційні події в Росії, Україні, відверта загартницька політика Росії щодо України змусили вченого формулювати нові завдання українства, зокрема й щодо вирішення мовного питання. Проголошені революцією ідеї рівності народів, забезпечення їхніх національних прав у культурному розвитку, в освіті, науці були відкинуті наступом російських військ. І М. Грушевський відчув новий етап російщення України, пор.: «російщення України українці не можуть допустити, хоч би воно мало вестися не під царським штандартом, а під червоним прапором республіки» [Там само: 93-94]. З одного боку, була візія повної незалежності України, коли, за словами М. Грушевського, «українського питання вже нема. Є вільний український народ, який буде свою долю в нових умовах свободи» [Там само: 98], а з другого боку, «прапор самостійної України стоїть згорнений» [Там само: 101].

У статтях, об'єднаних назвою «Вільна Україна» (березень-квітень 1917 р.), М. Грушевський пише про зміну політичної ситуації і потребу нових законів.

Він називав себе федералістом, але кінцевою метою вважав *федерацію світову*, федерацію вільних народів, не «федерацію поневолі», коли всі «замкнені до одної в'язничної клітки», пор.: «Я не бажаю своєму народові панування, бо вважаю, що панування деморалізує, вироджує самого пануючого і не може бути поєднане з правдиво-демократичним устроєм» [Там само: 155]. М. Грушевський бачив вільну Україну в нових світових зв'язках: «Коли українське життя розриває нав'язану йому московською політикою, московським насильством північну орієнтацію,

воно може з новою силою, з новою енергією відновити свої зв'язки з західним світом... Український народ належить до західноєвропейського чи, коротше кажучи, — просто-таки європейського кола не силою тільки історичних зв'язків, які протягом століть зв'язали українське життя з західним, а й самим складом народного характеру» [Там само: 150]. Пор.: «Визволення від примусової залежності від московського життя не повинно бути заміною однієї залежності другою, хоч би й добровільною. Українське життя повинно емансипуватися взагалі, — так би сказати, випростуватися, як випростовується людина, якій прийшлося довго сидіти в якійсь скуленій позиції — розпростувати своє тіло, щоб потім укласти в найбільш вигідній позі» [Там само: 153].

Нові умови самостійного державного життя українців ставлять перед ними нові завдання, серед яких М. Грушевський називав засвоєння іноземних мов, знайомство з науковою, технічною літературою, навчання за кордоном. Але вчений зауважував, що вчитися мов, засвоювати нові технології не означає йти слідами чужого життя, присвоювати собі його здобутки.

Цікаві міркування М. Грушевського про *культуру краси і культуру життя*. Як символ першої була для історика українська пісня, але «ми таки занадто гарно співаємо в порівнянні з тим, що ми вміємо й можемо в інших справах» [Там само: 157]. Тим часом культура життя в нас кульгає. Мова про громадську і політичну роботу, про недостачу сил практичних, організаційних, адміністративних, технічних, про солідарність у складний момент будівництва «державного, соціального й економічного ладу», «поки переїздить по грудді й болоту тяжкий обоз української державності» [Там само: 157].

Як державник М. Грушевський сформулював кілька сентенцій, які, очевидно, викликатимуть роздуми не одного покоління українців: «Спеціальна, технічна підготовка важливіша за гуманітарну»; «Добре робити історію важливіше, ніж гарно писати її. Добра конструкція вартіша від геніальної поеми, і добрий земельний закон займе місце в нашій національній бібліотеці поруч із Шевченковим «Кобзарем» [Там само: 159].

Кожне з наведених міркувань М. Грушевського може стати об'єктом дослідження сучасної гуманітаристики. Блискуча публіцистична форма цих висловлювань увиразнює актуальність їхнього змісту. Вони доповнюють аналізовану парадигму української мови новим складником.

Отже, парадигма української мови в науковому світогляді Михайла Грушевського об'єднує такі поняття:

- самостійність української мови у зв'язку з історією українського народу;
- українська мова й національна свідомість;
- українська мова й освіта;
- українська мова і «культурна, літературна мова»;
- українська мова й історія українського правопису;
- українська мова і наука;
- українська мова і повнота культури;

- українська мова і мовна політика в державі;
- українська мова як форма пошуку нових гуманітарних ідеологем.

Парадигма української мови віддзеркалює науковий світогляд Михайла Грушевського — історика, соціолога, психолога, культуролога, громадського й політичного діяча, державника — Великого Українця.

1. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — Т. 1.
2. Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А.П. Демиденка. — К.: Веселка, 1992. — 551 с.
3. *Грушевський М.С.* Твори у 50 томах. — Львів: Світ, 2002. Т. 1.
4. *Куліш П.* Об отношении малороссийской словесности к общерусской / Эпилог к «Черной раде» // Твори: У 2 т. — К., 1989. — Т. 2.
5. *Яременко С.А.* Мовне питання в науково-публіцистичних джерелах кінця ХІХ — початку ХХ ст.: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / С.А. Яременко; НАН України. Ін-т укр. мови. — К., 2004.
6. *Кримський А.* Про нашу літературну мову // ЛНВ. — 1901, кн. 10. — С. 43.
7. *Панько Т.І.* Нація і мова в системі поглядів М. Драгоманова і М. Грушевського. Текст лекції. — Львів: Львівський університет ім. І. Франка, 1991. — 54 с.

Статтю отримано 10.05.2016

Svitlana Yermolenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

MYKHAILO HRUSHEVSKY'S SCHOLARLY PERSPECTIVE ON THE UKRAINIAN LANGUAGE PARADIGM

The article addresses the views of Mykhailo Hrushevsky—a historian, sociologist, psychologist, and statesman—on the language issue in Ukraine. The author sums up the historian's theoretical conclusions about the Ukrainian language, which has historically differentiated Ukrainians from other Slavic nations; the article also examines Hrushevsky's views as a politician and statesman on the Ukrainian language as a means for national consolidation in the context of the social and psychological atmosphere in the Ukrainian society in the beginning of the 20th century, and within the complex process of building a state. The article emphasizes that the scholar and politician undertook a comprehensive analysis of the language situation in Ukraine and outlined a plan for developing education, science, and culture in the Ukrainian language to help form the Ukrainian national identity. The article draws special attention to the role of the literary language, which Hrushevsky described as a language of culture, in the development of the Ukrainian national existence.

In his scholarly works and popular articles, M. Hrushevsky expressed his thoughts on solving the language issue in Ukraine, considering the Ukrainian people's liberation movement, the desire to build a new Ukraine, and the vision of Ukraine's future as a European state.

Keywords: *Hrushevsky, the Ukrainian language, national history, ethnonym "Ukrainians", language and education, language and science, breadth of national culture, language policy, literary language (language of culture), discussions regarding orthography and spelling.*